

Összegzésképpen az alábbi táblázat segítségével áttekinthetjük az egyes korcsoportok névismeretét jellemző fontos mutatókat.

2. táblázat

A névismeret mértéke korcsoportok szerint

Korcsoport		Névismereti átlag	Minden adatközlő által ismert nevek	Mindenki számára ismeretlen nevek
1.	20 év alattiak	30%	6%	33%
2.	21–40 év közöttiek	44%	12%	5%
3.	41–60 év közöttiek	64%	25%	-
4.	61 év felettiak	75%	25%	-

(Folytatjuk.)

E. NAGY KATALIN
Debreceni Egyetem

A kukorica bajusza: az elnevezés területi változatainak kognitív szemantikai elemzése

1. Bevezetés.¹ A MNyA., illetve a RMNyA. térképlapjai közül egyet-egyet kiválasztva arra keresem a választ, hogy az általam vizsgált címszó – MNyA. 42., illetve RMNyA. 61. *bajusza* (a *kukoricáé*) – egyes (a magyar nyelvterületen számottevő nyelvföldrajzi megoszlást mutató) táji névváltozatainak, lexikai variánsainak hátterében a kategorizáló névadás szempontjából milyen motivációk, metaforikus viszonyok állhatnak. A metaforák vizsgálatához egy kognitív típusú tárgytudományos keretben dolgozó elméleti modell, LAKOFF–JOHNSON (1980) fogalmimetafora-elméletét használok fel.

A (holista) kognitív felfogás szerint maga a nyelvtudás is a kogníció része, ezáltal a nyelvtudás és az egyes kognitív folyamatok vetületei egységes – holisztikus – rendszert alkotnak, és az általuk nyert tapasztalati alapú ismeretek analógiás módon rendeződnek és rakározódnak el az elmében. Ehhez a folyamathoz különféle reprezentációs eljárásokat alkalmazunk – sematizáció, kategorizáció –, melyek közül elemzésemben a kategorizáció játszik alapvető fontosságú szerepet; ennek meghatározó módja a metaforizáció (l. bővebben BAÑCZEROWSKI 2009: 256–257; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 38; TÁTRAI 2011: 27–28).

A kategorizáció nem más, mint a nyelvi egységek és kifejezések empirikus adatok alapján való csoportokba sorolása. E folyamatot a funkcionális (jelen esetben a holista kognitív) nyelvészet a prototípuselv alapján szemléli – vagyis tulajdonságok alapján történik a példányok kategóriába sorolása (l. bővebben: BAÑCZEROWSKI 253–255; KIEFER 2000: 93–96; KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 27–49; LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 27; TAYLOR 1991: 38–80; TOLCSVAI NAGY 2013: 113–129; WARDHAUGH 1995: 209–210).

¹ Ezúton mondok köszönetet tanárainknak, H. TÓTH TIBORNAK, JUHÁSZ DEZSŐNEK és KISS JENŐNEK, továbbá lektorainknak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai segítségért.

A kategóriák természetesen kultúránként változhatnak. A kognitív nyelvészeti felfogás nem fogadja el a SAPIR–WHORF-hipotézist, hiszen az ember egyetemes kognitív képességeit a nyelvi és nem nyelvi mentális műveletekben egyaránt számon tartja, valamint nem a nyelvi műveletek első(bb)ségéből indul ki (bővebben l. TOLCSVAI 2013: 37). – Ez a megállapítás nem zárja ki azt a tényt, hogy a nyelv és a kultúra szorosan összekapcsolódik (a „kulturális DNS”-ről l. részletesebben H. TÓTH 2014: 70; a kumulatív kulturális evolúció folyamatáról l. bővebben TOMASELLO 2002: 45–64; vö. még KÖVECSSES 2005b: 283–294); továbbá a népnyelv és a standard „szemantikai alapjai és szemantikai kiterjesztései, a megismerésre épülő nyelvi konstruálások alapjai közösek, egyetemes és kultúraspecifikus vonatkozásokban egyaránt” (TOLCSVAI NAGY 2011a: 265).

A kategóriákról alkotott tudásunkat tulajdonképpen a fogalmak egyes tulajdonságainak listája képviseli, de teljesen nem fedi le. E többlettudást a fogalmi keretek adják. A fogalmi keret – más néven: megismerési séma vagy idealizált kognitív modell (LAKOFF 1987)² – „a fogalmi kategória strukturált mentális reprezentációja” (KÖVECSSES–BENCZES 2010: 51), vagyis csupán az ember elméjében létezik. Idealizáltságukból eredően a különféle fogalmi keretek az egyes kultúrákban lényeges eltéréseket mutathatnak, mindazonáltal egy-egy kultúra tagjainál nagyjából azonosak a keretek. S ezek fontos szerepet játszanak, különösen a nyelvi megértés, a kategorizáció és a konceptualizáció folyamatában (vö. KÖVECSSES–BENCZES 2010: 51–62).

Egy meglévő fogalomnak egy másik fogalom konceptualizálására való felhasználását, illetve egy már meglévő jelentésszerkezetnek egy másik fogalom leképezésére való alkalmazását nevezzük jelentéskiterjesztésnek. Ennek módozatai közül (metafora, metonímia, általánosítás, specifikáció) a metaforizáció a lényeges kutatóm szempontjából. A metafora olyan nyelvi alakzat, amelyben úgy hasonlítunk egy dolgot egy másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással (l. bővebben KÖVECSSES 2005a: 13; TOLCSVAI NAGY 2011: 87). A metafora az ókori alakzatelméletek szerint hiba, de ha ezeket megfelelő helyen és mértékben használjuk, jó hiba. Az ókori szemlélethez hasonlóan a 20. századi formális nyelvelméletek anomáliaként tekintettek e jelenségre, és a nyelvi rendszeren kívülinek tekintették (l. bővebben KÖVECSSES 2005a: 13–14; SCHNADWINKEL 2002: 7–8; továbbá l. még FÓNAGY 1999: 134, 140; a M. BLACK neve fémjelezte helyettesítés-elméletéről l. bővebben FENG 2003: 136, illetve TOLCSVAI NAGY 2013: 209–210).

LAKOFF és JOHNSON (1980) fogalmazta meg a hagyományos metaforafelfogás kritikáját (l. részletesen KÖVECSSES 2005a: 14–15, 81; SCHNADWINKEL 2002: 9–11; a fogalmi-metafora-elmélet kritikájáról l. FÓNAGY 1999: 205–210; TOLCSVAI NAGY 2013: 210). A metafora a kognitív nyelvészetben a fogalmi megfeleltetések – leképeződések – konvencionizált rendszere, amely két fogalmi tartomány entitásai között áll fenn. A metafora két fogalma – vagyis fogalmi tartománya – közötti leképezés egyirányú folyamat: a konkrét, kiinduló fogalomkör a forrástartomány felől halad a kifejezendő, absztrakt fogalomkör, vagyis a céltartomány felé. A forrástartomány és a céltartomány mint két egymástól független fogalom mindig valamilyen motiváció révén kerül egymással kapcsolatba. A metaforikus leképezések a mindennapi leképezésekre épülnek, kiindulópontja az emberi test, a *testben létezés* ténye. A metaforák nagy része „szó szerinti”, vagyis nincs olyan más, szó szerint vett kifejezés, amelyet helyettesít. Az emberi tudás nem atomi egységekben táro-

² A szakirodalomban előforduló egyes terminusváltozatokat azonos értelemben használom.

lódik, hanem sokszor összetettebb struktúrákba rendeződik. Ennek a tudásnak az elrendeződése történhet egyrészt idealizált kognitív modellekben, másrészt az összetett tudást alkotó konceptuális tényezők metaforikusan is kapcsolódhatnak egymással – az összefüggő tudáselemek konceptuális leképeződése által. Ez utóbbi a fogalmi metafora, melynek különböző nyelvi kifejeződésesei lehetnek. A fogalmi metaforák egyszerre kogníció- és kultúraalapúak is, hiszen ezek a világról való elképzeléseink mentális reprezentációi (részletesebben l. KÖVECSES 1998: 54–55, 63–64, 2005a: 21–24; SCHNADWINKEL 2002: 14–15; KÖVECSES–BENCZES 2010: 88; TOLCSVAI NAGY 2011: 89–91; a fogalmi metaforák fajtáiról részletesen l. LAKOFF–JOHNSON 1980: 14–21, 25–32, 61–68; illetőleg SCHNADWINKEL 2002: 15–20; KÖVECSES–BENCZES 2010: 91–92; TOLCSVAI NAGY 2011: 89–91).

2. A kutatás bemutatása

2.1. A *bajusz*³ szóföldrajzi eltéréseiről általában. Céлом az, hogy feltárjam: milyen motivációk, metaforikus viszonyok húzódnak meg a kategorizáló névadás hátterében. Az egyes névváltozatok eléggé nagy formagazdagságot mutatnak: a Kárpát-medence területén – a megadott térképlap adatai alapján – összesen tízféleképpen konceptualizálják a kukoricának azt a részét, mely a MNyA., illetve a RMNyA. címszavai között *bajuszként* szerepel.⁴ Ezek a következők: *haja*, *selyme*, *bajusza*, *cérnája*, *kóca*, *szösze*, *üstöke*, *bojtja*, *szőre* és *szakáll* – (a kukoricáé).⁵ Mindegyik lexémaváltozatot „szó szerinti” metaforáknak tekinthetjük (lásd l. fejezet).⁶

Az egyes fogalmak konceptualizációjának területi alapú variabilitása más, a nyelvtudománnyal interdiszciplináris kapcsolatot fenntartó tudományterületek számára is fontos ismereteket hordozhat, és kutatásra érdemes. DEME–IMRE megállapítása szerint mindegyik névátvitel hasonlósági alapon született, csak mindegyik más-más oldalról közelít, miközben konceptualizálja a fogalmat: a *haja* az emberi hajhoz való hasonlításból eredő elnevezés. A *bajusza* esetében ugyanez áll fenn: amellett, hogy ez a növényrész a férfibajuszra hasonlít, a gyerekek kukoricatöréskor gyakran csináltak belőle maguknak bajuszt. A szálak vékonyságára utal a *cérnája*, a *selyme* pedig a növény ezen részének zöld állapotában való selymes tapintásérzetére. A *bojtja* formailag a tehénfarok bojtjával, az *üstöke* pedig a ló homlokán előre eső üstökével mutat hasonlóságot⁷ (DEME–IMRE 1962: 541–551).

³ Az elemzésben a megadott címszó lexémaváltozatait vizsgálom a fent közölt elméleti keretben. Az egyes lexémaváltozatok területi megoszlásából fakadó fonológiai és morfológiai eltéréseinek bemutatására a jelen dolgozat nem vállalkozik, ezért az egyes lexémaváltozatokat mint lokális „főváltozatokat” a köznyelvi írásmódnak megfelelően rögzítem.

⁴ Jóllehet a *bajusz* lexémavariáns szerepel a térképlap címszavaként megadott szerkezetben, a fogalom köznyelvi és szaknyelvi jelölője a *kukoricahaj* (Maydis stigma).

⁵ A területileg kötött lexikális változatok tautonimák vagy – más terminust használva – heteronimák, és nem szinonimák: ezek ugyanis nem egyazon nyelvjárásban használatosak, hanem a köznyelv–nyelvjárás, valamint a nyelvjárás–nyelvjárás viszonylatban léteznek (HEGEDŰS 2003: 380–381).

⁶ Elemzésemben figyelmen kívül hagytam az erdélyi nyelvjárásokban elszórtan előforduló *pikája*, *tyikája* és *csikája* lexémaváltozatokat (és azok variánsait), ugyanis ezek román eredetű kölcsönszavak (l. elsősorban RK. 1977: 392, illetve 104, 301; l. még MURÁDIN 2010: 225). Ezen névváltozatok további vizsgálatot érdemelnek.

⁷ Emellett föltétlenül megjegyzendő, hogy jelen kutatásom nem előzmény nélküli, ti. a hagyományos szemantika keretében folytak már hasonló vizsgálatok; erre vonatkozóan l. PÉNTEK 1978: 175–190; PÉNTEK–SZABÓ 1985: 173–195.

2.2. A típusok fogalmimetafora-elmélet szerinti áttekintése. A MNyA. 42. térképlapján a *bajusza* (a *kukoricáé*) címszóhoz tartozó kérdező mondat a következő: „A cső végén, mikor még száron van, vékony szálak lógnak ki. Mije ez a kukoricának?” A RMNyA. 61. térképlapján a kérdő mondat lényegében megegyezik ezzel, éspedig: „A cső végén vékony szálak lógnak ki, mije ez a kukoricának?” Mindkét kérdésből kiviláglik: a *szálak* mint (legáltalánosabb) fogalmi jegy központi szerepet játszik a kategorizációs folyamatban.

A köznyelvi lexémaváltozatként megadott bajusz elsődleges jelentését így adja meg az ÉKsz.²: 'férfiak felső ajka fölött meghagyott szőrzet'. Népnyelvi stílusmegjelöléssel pedig: 'kukoricacső hegyén, a csuhé alól kibújó selymes szál(ak); a kalászon növekvő szálkák'. E hasonlóság alapján a metafora a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi bajusz	a) a növényi szervezet egy része, kilógó szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától megpöndörödik	c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) a szájnylásnál – mint főnyílásnál – található, afölött ki- és lefelé növvő, szétágazó szálak	d) a kukorica borítólevelei szétválásánál keletkező nyílásnál – mint főnyílásnál – található, annál ki- és lefelé lógó szétágazó szálak
e) másodlagos, esztétikai funkciójú	e) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
f) prototipikusan barna színű	f) prototipikusan barna színű ⁸

A *haj* elsődleges denotátuma a következő az ÉKsz.²-ben: 'az ember fejbőrét borító, vékony szálaból álló képződmény'. Népnyelvi stílusmegjelölés mellett ezt találjuk: 'kukoricahaj, bajusz'. A metaforikus leképeződés a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi haj	a) a növényi szervezet egy része, a kukoricacsőből kilógó szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától megpöndörödhet	c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) az emberi fej tetején található, onnan kinövő, szétágazó szálak	d) a kukorica termésének csúcsán található, onnan kinövő, szétágazó szálak
e) a hajszaalak hosszúsága: jellemzően hosszú	e) a növényi szálak hossza: jellemzően hosszú
f) a hajszaalak vékonysága: jellemzően vékony	f) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony

⁸ Feltehetően ebben a konceptualizációs folyamatban a szín nem játszik meghatározó szerepet, hiszen a növény ezen része fiatalabb korában zöld színű, ennek a résznek mégis a *bajusz* az általános megnevezése.

g) másodlagos, esztétikai funkciójú	g) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
h) prototipikusan barna színű	h) prototipikusan barna színű ⁹

Az *üstök* jelentése – *régies* stílusmegkötéssel – a következőképpen van meghatározva az ÉKsz.²-ben: 'a homlok felett nőtt hosszú haj'; *kissé bizalmas* stílusjelöléssel: 'dús, hosszú, bozontos (férfi)haj'.¹⁰ A hasonlítás alapja azonos a *haj* metafora kapcsán felvázoltakkal, azonban néhány ponton eltérés mutatkozik a fogalmi tartományok leképezésében:

Forrás	Cél
a) az emberi vagy állati test része; haj	a) a növényi szervezet egy része, a kukoricacsöből kilógó szálak
b) az emberi vagy állati test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függelék, köteg, mely prototipikusan magától összekuszálódik	c) több szálból álló függelék, köteg, mely magától összefordul, összefonódik
d) az emberi vagy állati fej homlok feletti, de egészében nézve annak mégis a felső részéről kinövő szálak	d) a kukorica termésének csúcsán található, onnan kinövő, szétágazó szálak
e) a hajszálak hosszúsága: jellemzően hosszú	e) a növényi szálak hossza: jellemzően hosszú
f) a hajszálak vékonysága: jellemzően vékony	f) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony
g) másodlagos, esztétikai funkciójú	g) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
h) prototipikusan barna színű	h) prototipikusan barna színű ¹¹

A *szakáll*¹² jelentésére az ÉKsz.² a következőt adja: 'férfiak arcán, állán növő szőrzet'. *Tájnyelvi* stílusmegjelöléssel: 'a kukorica bajusza, selyme'. A fogalmak közötti hasonlóság rendszerszerűen így jellemezhető a forrás- és céltartomány szerinti megfelelések viszonyában:

Forrás	Cél
a) az emberi test része, emberi szakáll, szőrzet	a) a növényi szervezet egy része, kiálló szálak
b) az emberi test legfontosabb részén, a fejen található, és része a természetes növekménynek	b) a növényi szervezet legfontosabb részén, a termésen található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló sűrű függelék, köteg, mely magától bozontolódik	c) több szálból álló sűrű függelék, köteg, mely magától kötegelődik

⁹ A *haj* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁰ Noha DEME–IMRE (1962) e változattal kapcsolatban a ló *üstökére* utal, valószínűleg a lóra vonatkoztatva már ugyancsak metaforáról beszélhetünk.

¹¹ Az *üstök* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹² Ez az elnevezés ritkább, mint a *bajusz*, főként Erdélyben fordul elő.

d) a szájníylásnál – mint főnyílásnál – található, akörül ki- és lefelé növv, szétágazó szálak	d) a kukorica borítólevelei szétválásánál keletkező nyílásnál – mint főnyílásnál – található, annál ki- és lefelé lógó szétágazó szálak
e) az áll csúcsáról lóg le	e) a termés csúcsáról lóg le
f) másodlagos, esztétikai funkciójú	f) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
g) prototipikusan barna színű	g) prototipikusan barna színű ¹³

A *szőr* szónak az ÉKsz.²-ben megadott jelentései között az elsődleges: 'emlősök bőréből növv, szaruanyagból való szál(ak összessége) az emberi hajat kivéve'; ezen kívül van egy növényteni fogalomkörü megszoritást tartalmazó denotátuma is: 'némely növényi részen nőtt vékony, (rövid) hajlékony képződmény'. A metaforikus leképeződés a következőképpen jellemezhető:

Forrás	Cél
a) az emberi vagy állati test része; szőr	a) a növényi szervezet része, kilógó szálak
b) az emberi vagy állati test külső felületén található, és része a természetes növekménynek	b) a termésnek mint testnek külső felületén található, és része a természetes növekménynek
c) több szálból álló függetel, mely prototipikusan magától hajlik, összekuszálódik	c) több szálból álló függetel, mely magától összefordul, összehajlik
d) az emberi vagy állati test külső felületét borító, onnan kinövv, kuszálódó szálak	d) a termésnek mint testnek külső felületét borító, szétágazó szálak
e) a szőrszálak vékonysága: jellemzően vékony	e) a növényi szálak vékonysága: jellemzően vékony
f) másodlagos, esztétikai funkciójú	f) a termés szempontjából másodlagos funkciójú a megléte
g) prototipikusan barna színű	g) prototipikusan barna színű ¹⁴

Az eddig sorra vett metaforák konceptualizációs eljárásában közös az antropomorf szemlélet: az emberi test egy-egy részével hozható kapcsolatba a megnevezni kívánt entitás. A fogalmi tartományok közötti megfelelések közül a legfontosabb tényező a pozíció – a „fejen létezés” ténye –, és a minőség, vagyis a különféle haj- vagy szőrféleség vonatkozása.

A *selyem* esetében már valamelyest más a helyzet. Az ÉKsz.²-ben ez áll róla: 'selyemhernyó váladékából keletkezett fényes, rugalmas, finom szál; ebből készült finom, tompa fényű kelme'; illetve népies stílusmegjelöléssel a következő: 'a kukorica bajusza'. A fogalmi tartományok közötti leképeződések kissé nehezkesebben ragadhatók meg¹⁵, hisz a hasonlóság nem antropomorf alapú:

¹³ A *szakáll* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁴ A *szőr* általános megnevezésére is érvényesek a 8. lábjegyzetben foglaltak.

¹⁵ A forrástartomány sem teljesen egyértelmű ma: ti. a kelme mellett a hernyóselyem is lehet az alapja az átvitelnek, hisz régebben mindkettőhöz volt szemléleti-tapasztalati hozzáférésük az embereknek.

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló szövet	a) szálak sokaságából álló szövevény
b) finom tapintású szövetanyag	b) finom tapintású szálszövevény
c) rugalmas anyag	c) rugalmas szálak, szövevény
d) fényes szálakból tompa fényű kelme készül	d) a növényi szálak friss, zsenge állapotban – mikor még zöld színűek – fényesen csillognak (majd az érés miatt idővel egyre tompább a fényük)

A *cérna* szónak az ÉKsz.²-ben megadott jelentései között az elsődleges ’varrócérná’-n kívül található egy textilanyagokkal kapcsolatos fogalomkörü megszorítást tartalmazó denotátum is: ’több szál összesodrásával készült fonal’. A *cérna* a népi használatban ’cérna-gombolyag’ jelentésű is, s megjelenésében ez hasonlít a kukoricabajuszra (ez tulajdonképpen hétköznapi metonímia). A hasonlítás alapja azonos a *selyem* metafora kapcsán felvázoltakkal, azonban a fogalmi tartományok leképezésében mégis mutatkozik egy kis eltérés:

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló fonalgombolyag	a) szálak sokaságából álló fonalszerű képződmény
b) finom tapintású anyag	b) finom tapintású (szál)szövevény
c) igen vékony, (hajszál)vékony szálú (fonal)	c) a szálak hajszálvékony, fonalszerű képződmények
d) rugalmas anyag	d) rugalmas szövevény
e) a cérnaszál(ak) jellemzően hosszú(ak)	e) a növényi szálak jellemzően hosszúak

A *kóc* szó elsődleges denotátuma az ÉKsz.²-ben a következő: ’kender, len vagy juta gerebenezésekor fennmaradó, összegubancolódott szálak csomója’, majd a textilanyagokkal kapcsolatos fogalomkörü megszorítást mutató jelentése: ’selyem, pamut, gyapjú fonásakor keletkező hulladék’. A metaforikus leképeződés lényeges pontjai a következőképpen jellemezhetők:

Forrás	Cél
a) kusza szálak sokaságából álló entitás	a) összekuszálódott szálak sokaságából álló képződmény
b) finom tapintású anyag	b) finom tapintású szálszövevény
c) hajszálvékony szálú összefonódó anyag	c) a szálak hajszálvékony fonalszerű képződmények
d) rugalmas anyag	d) rugalmas szövevény
e) mellékes termék, hulladék	e) mellékes termék, a termés szempontjából elhaló rész

A *szősz* szó elsődleges jelentését a következőképpen közli az ÉKsz.²: ’a tilott és gerebenezett len v. kender rostjainak megfonható tömege’, majd a másodlagos denotátuma: ’pihe(szerű), könnyű szál’. A metaforikus leképeződés így jellemezhető a forrás- és céltartomány szerinti megfelelések viszonylatában:

Forrás	Cél
a) szálak sokaságából álló entitás	a) szálak sokaságából álló képződmény
b) hajszálvékony növényi rostsálak	b) hajszálvékony növényi rostsálak
c) könnyű, tapintásra pihe(szerű) anyag	c) könnyű, finom tapintású szálszövevény
d) a fészüléstől összegubancolódó szálak sokasága	d) természetes módon összegubancolódó fonalszerű képződmények sokasága
e) mellékes termék	e) a termés szempontjából mellékes rész

Megállapítható, hogy a *selyem*, a *cérna*, a *kóc* és a *szősz* megnevezések konceptualizációs aktusában az anyagszerűség, a tapintás, a külső forma az elsődlegesen meghatározó vonatkozás. A vizsgált lexémák referenciái nem teljesen természetes szubsztanciák, hanem olyan anyagok, melyeknek előállításába az ember is bekapcsolódik. Mind emberi tevékenység során létrejött anyagok, a feldolgozás szempontjából pedig közbülső termékek – a további ipari tevékenységekhez alapanyagul szolgál(hat)nak – vagy végtermékek.

A *bojt* elnevezés esetében jelentősen eltérő a helyzet. Az ÉKsz.²-ben közölt jelentése szerint: 'csomókba fogott szálakból, rojtokból való lecsüngő dísz'. A fogalmi tartományok közötti leképeződések lényeges pontjai a következőképpen ragadhatók meg:

Forrás	Cél
a) szálak, rojtok sokaságából álló entitás	a) szálak sokaságából álló képződmény
b) vékony szálakból áll	b) vékony rostsálak alkotják
c) mesterségesen csomókba fogott szálak sokasága	c) természetes módon összegubancolódó, szinte csomókba összeálló fonalszerű képződmények sokasága
d) egy entitás csücsáról egy pontból lóg le, egy pontból ágazik szét	d) a termés csücsáról, tehát látszólag egy összefogott pontból lóg le, onnan ágazik szét
e) másodlagos, esztétikai funkciójú, díszítő elem	e) a termés szempontjából másodlagos funkciójú elem

A *bojt* metafora a fent bemutatott két típusba tartozó névváltozatoktól lényeges eltérést mutat, ugyanis ennek konceptualizációs eljárásában a végtermékjelleg mint központi jegy mutatkozik meg: a *bojt* referenciája prototipikusan egy díszítőelem, mely az előzőekben bemutatott nevű közbülső termékekből – jelen esetben alapanyagokból – készül(het) kézművesség útján vagy az ember által működtetett ipari termelőmunkával.

3. Összegzés. A lexémaváltozatok konceptualizációjának háttérében három fő motivációs tényezőt tudtam elkülöníteni, miközben bemutattam e metaforák forrás- és céltartomány szerinti fogalmi leképeződését. A konceptualizációs folyamat háttérében az antropomorf alapú névadás a meghatározó a *bajusz*, a *haj*, az *üstök*, a *szakáll* és a *szőr* lexémavariánsoknál; az emberi test egy-egy részével hozhatók összefüggésbe az ekként megnevezett entitások. A fogalmi tartományok közötti megfelelések közül a legfontosabb tényező a pozíció („fejen létezés”) és a minőség (különféle haj- vagy szőrféleség). A második kategóriába sorolhatók a *selyem*, a *cérna*, a *kóc* és a *szősz* variánsok, melyek konceptualizációjának motivációs háttérében az anyagszerűség, a tapintás, a külső forma az elsődlegesen meghatározó vonatkozások. E vizsgált lexémák referenciái nem

teljesen természetes szubsztanciák; emberi tevékenység során létrejött anyagok, a feldolgozás szempontjából pedig lehetnek közbülső (további ipari tevékenységekhez alapanyagul szolgáló) vagy végtermékek. A harmadik kategóriába sorolható a *bojt*, amely fogalom konceptualizációs eljárásában a végtermékjelleg a központi jegy: a *bojt* referenciája prototipikusan egy díszítőelem, mely az ember által működtetett ipari termelőmunka által jön létre. A kutatás folytatását dialektológiai szempontból is időszerűnek tartom, mert noha a MNyA. és RMNyA. anyaga ilyen típusú kutatásokra is alkalmas, e tekintetben még nagymértékben kiaknázatlan.

Kulcsszók: kukoricabajusz, kategorizáló névadás, táji névváltozatok, metaforakutatás, kognitív (etno)szemantikai vizsgálat, LAKOFF–JOHNSON-féle fogalmimetafora-elmélet.

Hivatkozott irodalom

- BAŇCZEROWSKI JANUSZ 2009. A nyelvészeti strukturalizmus és kognitivizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 133: 253–262.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU 1962. A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz. *Magyar Tudomány* 69: 541–559.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FENG, XIAOHU 2003. *Konzeptuelle Metaphern und Textkohärenz*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. <https://books.google.hu/books?id=tI8PToWKuSYC&pg=PA148&lpg=PA148&dq=konzept+metapher&source=bl&ots=4CXMq1wrmG&sig=IaG9F8MYWzd8LGS-OUXfYwnc1a4&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjH6ZfLnrrRAhXGVBQKHQ0tBhUQ6AEILjAD#v=onepage&q=konzept%20metapher&f=false> (2019. 11. 7.)
- FÓNAGY IVÁN 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- H. TÓTH TIBOR 2014. *Nyelvi változások az ezredfordulón. Meghatározó jelenségek a nyelvi viselkedés és a nyelvhasználat területéről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási lexikológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–396.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005b. *Metaphor in culture. Universality and variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános nyelvészeti tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LAKOFF, GEORGE 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.

- MURÁDIN LÁSZLÓ 2010. Nyelvöldrajzi adatok a *kukorica* szókinszéhez. In: MURÁDIN LÁSZLÓ: *Erdélyi magyar nyelvöldrajz. Nyelvészeti tanulmányok*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad. 220–231.
- PÉNTEK JÁNOS 1978. Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22: 175–190.
- PÉNTEK JÁNOS – SZABÓ ATTILA 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- RK. = MÁRTON GYULA – PÉNTEK JÁNOS – VÖÖ ISTVÁN szerk., *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SCHNADWINKEL, BIRTE 2002. *Neue Medien – neue Metaphern? Sprachliche Erschließung des neuen Mediums Internet durch Metaphern (deutsch-französisch)*. Hamburg. <http://docplayer.org/4409223-Neue-medien-neue-metaphern-sprachliche-erschliessung-des-neuen-mediums-internet-durch-metaphern-deutsch-franzoesisch.html> (2019. 11. 7.)
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011a. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–276.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011b. *Kognitív szemantika*. Europica Varietas, Nyitra.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

A kukorica bajusza ‘corn tassel’: a cognitive semantic analysis of its territorial variability

This paper addresses a very important issue of cognitive linguistics that is also relevant for dialectology and geolinguistics: metaphors and the process of conceptualization that underlies them. I selected the maps of *bajusza* (*a kukoricáé*) ‘tassel (of corn)’ from both MNyA. (#42) and RMNyA. (#61). My questions refer to the motivations and the metaphoric relations in the background of some lexical and regional name variants (showing significant geolinguistic distribution in the Hungarian language territory) of the entry examined. To analyze metaphors, I apply the conceptual metaphor theory (LAKOFF–JOHNSON 1980), which is a theoretical model in the (holistic) cognitive framework.

Keywords: *kukorica bajusza* ‘corn tassel’, categorical naming, regional name variants, metaphor research, cognitive (ethno)semantic examination, conceptual metaphor theory.

FERENCZI GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyarságtudományi Intézet